

PSIHODINAMSKI RAZVOJ LIČNOSTI

Prof.dr.sc. Mirela Vlastelica

UVOD

Psihodinamska teorija psihičkog razvoja čovjeka

Psihodinamska teorija razvoja podrazumijeva teorije koje je izvorno utemeljila psihoanaliza i njezin osnivač **Sigmund Freud**.

Događaji u nama, naš unutarnji život, osobno iskustvo, osjećaji, težnje, fantazije upravljaju nama i utječu na naše ponašanje i komunikaciju s okolinom.

Emocije, želje, fantazije nalaze se u neprestanom pomicanju i to neprestano pomicanje unutarnjeg psihičkog života nazivamo psihodinamskim radom.

PSIHOANALITIČKE RAZVOJNE TEORIJE

Prema Sigmundu Freudu svatko od nas posjeduje psihičku energiju koju stvaraju prirodni zakoni i za koju vrijedi zakon o očuvanju energije (Freud, 1926).

Ta tzv. «**ekonomska**» teorija psihoanalize ili teorija nagona podrazumijeva da nama upravljaju nagoni koji traže trenutno pražnjenje kako bi se umanjila napetost koju oni izazivaju. To nazivamo **principom ugone ili zadovoljstva**.

Temeljni nagoni po Freudovoj tzv. dualnoj teoriji nagona su **libidni** (nagon ljubavi ili Eros) i **agresivni** (nagon mržnje ili Tanatos).

Druga revolucionarna Freudova teorija je **topografska teorija** po kojoj se ljudska psiha dijela na tri sloja: svjesno, predsvjesno i nesvjesno.

Svjesno određuje ono što se u realnosti zbiva. Od bezbroj podražaja kojima smo zasuti samo ćemo neke zadržati u svojoj svijesti.

Predsvjesno je onaj dio sjećanja koji nije blizu svijesti, ali ga u svakom trenutku možemo prizvati u sjećanje, tj. predsvjesno se nalazi između svjesnog i nesvjesnog sloja ličnosti.

Nesvjesno se sastoji od onih iskustava, težnji i osjećaja kojih u običnim okolnostima ne možemo postati svjesni (Freud, 1916).

(Primjer: manifestni i latentni sadržaj sna, rad sna i cenzura)

Nesvjesno ima svoj osobiti način rada karakteriziran **primarnim procesom mišljenja**.

Primarni proces mišljenja drugačiji je od sekundarnog koji se razvija početkom razvoja govora.

U primarnom procesu, koji je sadržaj nesvjesnog, vlada princip zadovoljenja ili ugone, nema logike, nema uzročno-posljedične veze ili kauzaliteta, nema kategorije vremena, postoji stapanje, kondenziranje, premještanje (primjer: snovi, neurotski i psihotički simptomi, magijsko i animističko mišljenje, umjetnost itd.).

Rekli bismo da su njegov jezik slike, jer pripada preverbalnom stadiju razvoja.

Primarni proces je rudimentarni psihički proces u novorođenčeta i bebe, koje je posve u nesvjesnom i nagonskom ili Idu.

Za razliku od primarnog, **sekundarni proces mišljenja** uvažava princip realiteta, dakle logike, kauzaliteta, vremenskih determinanti itd. Počinje razvojem govora – verbalnog stadija, odnosno svjesnog dijela ličnosti i Ega.

Tako dolazimo do treće Freudove teorije, a to je je **strukturna teorija** po kojoj se ličnost sastoji od tri instance: Id, Ego i Superego.

Id (Ono) je nagonski dio ličnosti i njegovo je sjedište u nesvjesnom. Id je prisutan već samim rođenjem, on je genetska determinanta našeg nasljedstva.

Energija Ida prazni se po principu nagonске ugone, dakle prvo slijedi napetost koja teži pražnjenju (libido i agresija).

Ego (Ja) najaktivniji je dio ličnosti. Čini ga naše svjesno mišljenje, naša percepcija, govor, učenje, memorija, rasuđivanje, motorika, akcija...

Razvija se postupno, i dok su Id i nesvjesno datost, Ego i svjesno razvija se postupno razvojem središnjeg živčanog sustava, te stimulacijom iz vanjskog svijeta i s iskustvom.

Na osnovi iskustva Ego djeteta postaje sposoban odgoditi zadovoljenje nagonskih potreba (Freud, 1923).

Iako ga pretežno smještamo u svjesni sloj ličnosti, Ego je zastupljen i u nesvjesnom i u predivjesnom – kao posrednik između nagonskog (Ida) i vanjskog svijeta.

Jedan od nesvjesnih aspekata Ega su mehanizmi obrane koji čuvaju naš psihički integritet (potiskivanje, negacija, premještanje, reaktivna formacija, projekcija, identifikacija, racionalizacija, sublimacija itd.)

I dok je Id princip ugone, Ego je princip realiteta.

Superego (Nad-ja) je struktura koja se razvija najkasnije i njegov princip je princip morala, zabrane i kazne, te težnji idealu.

Superego regulira odnos djeteta s okolinom, prvenstveno roditeljima. Pounutrenjem roditeljskih vrijednosti i zabrana tijekom razvoja Superego se razvija u našu savjest. On je postavljen i u svjesnom i u nesvjesnom dijelu ličnosti.

Svjesno, predsvjesno i nesvjesno, kao i strukture Ida, Ega i Superega nisu strogo odijeljeni niti statični.

Id kao izvor nagona, Ego kao izvor prilagodbe na stvarnost i okolinu, te Superego kao promotor ideala i moralnih zabrana u stalnom su dinamičkom međuodnosu, stoga se ova teorija i naziva psihodinamskom.

Jedno od prvih otkrića psihoanalize (i izvor predrasuda i povijesnih otpora prema psihoanalizi) odnosi se na Freudovo otkriće **dječje seksualnosti**.

Da bi se odagnali nesporazumi vezani za ovaj problem moramo navesti da je Freud pod pojmom dječje seksualnosti označio « **sve što se odnosi na one aktivnosti ranog djetinjstva koje su u potrazi za zadovoljstvom koje neki organ može osigurati** ».

Tako je nastala Freudova **teorija psihoseksualnog razvoja** po kojoj seksualnost premašuje pojam genitalnosti, a seksualno zadovoljenje ne ograničava se na puku funkciju prokreacije i spolnih organa, već podrazumijeva i niz drugih izražavanja. Umjesto seksualno stoga radije rabimo izraz nagonsko (libidno ili agresivno).

Nagonske pulzije potječu iz somatskih, fizioloških izvora i označavaju potrebu koja teži neodgodivom zadovoljenju (glad, žeđ, seksualnost, samoodržanje...).

Po ovoj teoriji razvoj je podijeljen na 4 razvojne faze pa se i razvoj ličnosti prvenstveno odvija u tim ranim fazama, do treće, odnosno pete godine života (slogan: «*Prve tri su najvažnije*»).

Ni ove faze, kao ni instance ličnosti nisu međusobno strogo odijeljene, već se mogu i preklapati, a tragovi njihovi ostaju, neki manje, neki više, obilježja cijelog života čime oblikuju ono što zovemo **crte ličnosti ili karakter**.

1. Oralna faza (1.god. života)

- Rođenjem, prekidom pupčane vrpce završava djetetovo stanje svojevrsnog «parazitizma». Biološko razdvajanje od majke, vitalnog izvora o kojem je ovisilo s metaboličkog gledišta, uspostavlja novi odnos između majke i djeteta.
- Simbiotski odnos koji veže dijete za majčina prsa organizira prvi stadij afektivnog života. Vodeću uloga u ovoj fazi stoga imaju usta, jer hranjenje ispunjava dvostruku funkciju : fiziološku potrebu, ali i olakšanje stanja napetosti (gladi) što se osjeća kao libidno zadovoljenje.
Ugoda koju imaju i majka i dijete u tom činu zajedništva osjećaju osnova je simbiotskog odnosa.
- Fiksacije na ovu fazu razvoja rezultiraju tzv. oralnim crtama ličnosti.

2. Analna faza ili analno-uretralna faza (2.god. života)

- Uspostavom kontrole sfinktera djetete otkriva novi izvor ugone. Čin izbaciti ili zadržati sadržaj predstavlja zadovoljstvo koje će djetete moći savladati po svojoj volji.
- To je faza živčano-mišićnog sazrijevanja, koja je paralelna s ovladavanjem hoda, tj. s rađanjem prve djetetove neovisnosti (hod nastupa završetkom mijelinizacije).
- U ovoj fazi defekacija postaje simbolički oblik komunikacije s majkom (tj. djetete počinje prepoznavati reakcije majke na njegov čin, ono može ovim putem pokazivati npr.svoju poslušnost ili bijes, te druge reakcije)
- Fiksacije na ovu fazu razvoja rezultira tzv. analnim karakterom ili uretralnim crtama.

3. Falusna ili genitalna faza (3.god.)

- Nakon usta i uretralno-analne regije, novo libidno investiranje postaje novo erogeno područje – spolni organ.
- Tada dijete otkriva seksualni organ, počinju prve, infantilne masturbacije i interes djeteta za to kako je rođeno.
- S tom fazom započinje i edipska faza razvoja, a fiksacije rezultiraju također određenim crtama ličnosti (tzv. Edipov kompleks i dr.)

4. Edipska faza (3 - 5 god)

- U ovoj dobi dominira potreba djeteta za svraćanjem pozornosti roditelja suprotnog spola i naklonost prema njemu (djevojčice prema ocu, dječaci prema majci).
- Dijadni odnos (dvojno jedinstvo majka-dijete) sve je više iza djeteta, a dolazi period **triangulacije**, kada se komunikacija djeteta proširuje i na oca.
- Dijete u ovoj fazi gaji naklonost prema roditelju suprotnog spola, ali voli i roditelja istog spola, iako prema istospolnom roditelju povremeno osjeća nesnošljivost i rivalstvo.

4. Edipska faza (3 - 5 god)

- Zbog osjećaja rivalstva, budi se u djetetu **osjećaj krivnje** koji dolazi od **Superega** koji je sad u punom razvoju. Strah od kazne rezultira tzv. kastracijskim strahom.

(Kastracijski strah tako ostaje u srži neuroza, separacijski strah – raniji od kastracijskog – u srži graničnih/ borderline poremećaja osobnosti, a strah od uništenja- najstariji- strah od anihilacije u srži psihotičnih poremećaja).

- Edipski konflikt nastao triangularnom situacijom razriješava se **identifikacijom s istospolnim roditeljem**, tj. djevojčice u konačnici usvajaju ženske, a dječaci muške atribute. Superego od 5-6 god. pomaže djetetu da prihvati zahtjeve roditelja.
- Daljnji razvoj djeteta je razdoblje **latencije** (6-12 godine) ili razdoblje «nagonskog mira». Obilježavaju ga nova očekivanja od roditelja, okoline, vršnjaka, polazak u školu, razvoj socijalizacije. Zatim slijedi **adolescencija**: rana (12-15 godina) i prava (15-18 godina). Pubertet je biološki fenomen ovog razdoblja, a adolescencija psihološki. Obilježava ga buran razvoj, heteroseksualni interes, težnja za autonomijom, adolescentna pobuna i adolescentna kriza, te definitivni razvoj spolnog identiteta.
- Nakon adolescencije slijedi faza zrelosti.

Teorije objektnih odnosa

- Osim Freudove, u kasnijem razvoju psihoanalize razvila se druga značajna teorija – **teorija objektnih odnosa**, bez koje se ne bi mogla objasniti potreba i nužnost komunikacije s drugima.
- Po toj teoriji nagon (libido) traži objekt.
- **Objekt** predstavlja psihološki važnu osobu ili samo dio osobe koja osigurava zadovoljenje nagona. Kažemo da je prvi, primarni objekt - majka.
- Tijekom razvoja u djetetu postupno raste svijest o odvojenosti sebe od drugih (majke) i nastaje osjećaj **jastva, sebstva (selfa)**.

Teorije objektnih odnosa

- Novorođenče je potpuno ovisno o majci, primarnom objektu koji nastoji udovoljiti potrebama djeteta.
- Prema tom objektu, a kasnije prema općenito vanjskom svijetu dijete usmjerava svoje nagonske poticaje.
- Kažemo da razvija **objektni odnos** (Fairbairn, 1952).

Teorije objektnih odnosa

- Dok novorođenče nije usmjerilo prve nagonске poticaje prema majci, kažemo da se nalazi u **neobjektnom stadiju (R. Spitz)** ili stadiju **normalnog autizma (M. Mahler)**.
- Freud je taj prvi stadij, bez objekta, nazvao stadijem **primarnog narcizma** – jer ništa nije usmjereno prema vanjskom svijetu. To je nediferencirano stanje u kojem se još ne može dokazati postojanje psihe, radi se o prvom ili prva dva mjeseca života. U tom stadiju novorođenče uglavnom spava, budi ga samo glad ili neka druga neugodna fiziološka senzacija.

Teorije objektivnih odnosa

- Iz ovog bezobjektnog stadija prelazi na stadij **preteče objekta (R.Spitz)** ili **anaklitički stadij (Freud)**. Naime, potkraj drugog mjeseca beba usavršava vidna opažanja, pa tako i približavanje ljudskog lica (majke) pa povezuje sliku usta, nosa i očiju s hranjenjem.
- U trećem mjesecu pojavljuje se reakcija smješka na približavanje lica, što znači da je iz bezobjektnog stadija krenulo k otkrivanju objekta. Po Spitzu «**smješak trećeg mjeseca**» je tzv. prvi organizator psihe (Spitz, 1965). Tad počinju funkcije ega i diferencijacija psihičkoga aparata na svjesno i nesvjesno.
- Korak dalje je da dijete doživljava taj djelomični objekt (dojka, majčino lice, bočica, ruke, vlastiti prsti, itd.) kao «**dobar**» ili «**loš**» ovisno da li iz njega crpi zadovoljstvo ili je izloženo frustraciji svoje potrebe.

Teorije objektnih odnosa

- U drugom tromjesečju prepoznaje majčino lice i počinje je doživljavati kao cjeloviti a ne parcijalni objekt, veseli se kad ugleda majku (Mahler, 1975).
Simbioza majka-dijete je u zenitu (**M.Mahler**), dijete i sebe i majku doživljava kao jedno, pa govorimo i o dijadi (dvojnomo jedinstvu).
- U daljnjem razvoju beba počinje razlikovati osobe i reakcija na strano lice (koje nije majka) može rezultirati dramatičnim plačem. To je «**anksioznost osmog mjeseca**» ili drugi organizator psihe po Spitzu.
- Treći, posljednji organizator psihe po Spitzu je «**semantičko ne**» - verbalno i gestovno «ne» djeteta. Sad dijete razlikuje sebe od objekta (kraj prve godine) i sposobno je izraziti svoje negodovanje i prvu potrebu za autonomijom.

Osim ovih, postoje i druge teorije objektnog odnosa.

- Vrlo je značajna **M. Klein** s teorijom paranoidno-shizoidne pozicije (1-5 mjeseca) i depresivne pozicije (5-10 mjeseci) (Klein, 1948).
- **M. Mahler** je razvoj objektnog odnosa podijelila na fazu autizma, (prva 2 mjeseca), simbioze (2-6 mjeseca), diferencijacije (6-8 mjeseca), «practicing» ili vježbanja (8-15 mjeseca), «reapproachment» ili ponovnog približavanje (15-24 mjeseca), te separacijae-individuacije (24-36 mjeseci) (Mahler, 1975).
- **W.Winnicott**, prvo pedijatar a onda psihoanalitičar, utemeljitelj je koncepta «good enough mother» i «good enough environment» kao neophodnih u normalnom razvoju (Winnicott, 1976).
- **Bowlby** je istraživao fenomene attachmenta (privrženosti) u odnosu majka-dijete te efekte traumatske separacije (Bowlby, 1976).

(Sve ove teorije zasnovane na proučavanju psihičkog razvoja čovjeka dale su uvida i u razvoj psihopatologije).

EMOCIONALNI RAZVOJ DJETETA I ODNOS MAJKA-DIJETE

- Upoznat ćemo se s najvažnijim teorijskim postavkama o emocionalnom razvoju djeteta od rođenja do zrelosti, koje su u psihodinamskoj psihijatriji u svakom aspektu i detalju jako bitni, i kojima se poklanja posebna pažnja u svim fazama psihoterapijskog rada s pacijentima.
- Naime, kada iz bilo kojih razloga u pojedinim fazama razvoja (u bilo kojoj djetetovoj dobi do pete godine) dođe do određenih poteškoća i nesklada u odnosu dijete-majka ili dijete-obitelj može doći do **fiksacija** na tu fazu ili faze (Freud, 1916).
Te će **fiksacijske točke** biti ugrađene u crte karaktera, a ako su masivnije - u psihopatološke procese neuroza, psihoza i poremećaja osobnosti.

- Jače i prolongirane frustracije, trauma ili stres mogu ugroziti obrane ličnosti i dovesti do **regresije** (u odnosu na dob osobe nezrelo, neadekvatno ponašanje).

Do koje razvojne faze ili točke će netko regredirati ovisit će o fiksacijskim točkama koje su nastale tijekom razvoja.

I. Predškolska dob: 0.- 5. / 6.g.

- Dojenče, kako kaže naš prof.S. Nikolić, posjeduje tu «moć» da od muškarca i žene koji su mu dali život stvori svoje roditelje, tj. mamu i tatu.

Roditelji imaju tu «moć» (i odgovornost) da od dojenčeta stvore ljudsko biće (Nikolić, 1988).

- To uzajamno prožimanje i međudjelovanje sudionika priče koju zovemo odgojem predstavlja složen i neponovljiv proces.
- Globalno, dijete prolazi put od potpune ovisnosti o majci (ili njenom supstitutu) do neovisnosti.

I. Predškolska dob: 0.- 5. / 6.g.

- Da bi se moglo početi odvajati od majke i postati individuum neophodno je da u punoj - optimalnoj mjeri i u sigurnom okruženju iskusi svu ugodu i prednost pozicije *biti potpuno bespomoćan i ovisan o drugoj osobi.*
- Rekli bismo da za normalan razvoj djeteta treba prvo doživjeti ugodu simbioze s «dovoljno dobrom majkom» (Winnicott, 1976).
- Dobra simbioza je preduvjet kasnije uspješne separacije i individuacije, tj. razvoja identiteta i samostalnosti.

I. Predškolska dob: 0.- 5. / 6.g.

- Majka je prva osoba koju dijete upoznaje, s kojom uspostavlja bliskost i preko koje upoznaje sav ostali svijet.
- Model po kome je majka s njim gradila emocionalni odnos («**objektni odnos**») bit će poput svojevrsnog programa memoriran i ugrađen u djetetovu psihološku strukturu.
- Tako će postati osnovnim modelom uspostave njegovih emocionalnih odnosa i bliskosti s drugim osobama kasnije u životu.
- Drugim riječima, taj odnos će postati svojevrsna komunikacijska matrica.
Kvaliteta tog iskustva bit će također osnova bazične sigurnosti - nesigurnosti, povjerenja - nepovjerenja.

I. Predškolska dob: 0.- 5. / 6.g.

- Premda je dijete došlo na svijet s brojnim sposobnostima (motoričkim, auditivnim, vizualnim, mnestičkim i sl.) moglo bi se reći da je ono skoro potpuno predano majčinom svjesnom i nesvjesnom utjecaju.
- Cjelokupni majčin, prijašnji i aktualni život odredit će njezin kapacitet prilagodbe djetetovim potrebama koji bi trebao biti optimalan (funkcija "**dovoljno dobre majke**" **D. W. Winnicott**).
- Ali i samo dijete je sa svojim biološkom nasljeđem i naravi vrlo aktivni sudionik cijele priče od samoga početka.

I. Predškolska dob: 0.- 5. / 6.g.

- U osnovi dijete će prvih par godina sebe i svijet oko sebe, doživljavati prema tome kako se njegova okolina odnosi prema njemu i njegovim potrebama.
- Ako ga se voli i ako mu se ljubav, njemu razumljivim načinima pokazuje, ono će voljeti sebe, ako ga se ne voli dovoljno, neće moći ni samo sebe voljeti.
- Tijekom prva dva mjeseca života par (***dijada***) majka – dijete prolazi procese uzajamnog traženja, upoznavanja i usklađivanja (***faza primarnog narcizma prema S. Freudu, faza normalnog autizma prema M. Mahler, shizo-paranoidna pozicija prema M. Klein ili neobjektni stadij prema R. Spitzu***).

I. Predškolska dob: 0.- 5. / 6.g.

- Optimalno, u narednih 4-5 mjeseci par majka-dijete uspostavljaju emocionalni sklad simbiotske ugone *"biti i funkcionirati kao jedno biće"*
(normalna simbiotska faza prema M. Mahler, stadij preteče objekta prema R. Spitzu ili depresivna pozicija prema M. Klein).
- Interes za vlastito tijelo ali i druge osobe i stvari u okruženju djeteta sve više raste ali je u svim tim aktivnostima prisustvo majke i dalje potrebno.
- Da je dijete majku prepoznalo i izdvojilo kao posebno značajnu osobu u svom životu bit će vidljivo kada oko 8.-9. mjeseca počne pokazivati strah od nepoznatih osoba (**faza anaklitičkog straha prema R. Spitzu ili faza diferencijacije prema M. Mahler**).

I. Predškolska dob: 0.- 5. / 6.g.

- Dijete je sve više zaokupljeno istraživanjem svoga i majčinog tijela i svoje okoline.

Kada oko 1.g. prohoda u potpunosti mu se mijenja (i fizički) pogled na svijet – i na majku.

S velikim ushićenjem uživa u svome tijelu i u novootkrivenim vlastitim umijećima, tjelesnim sposobnostima i stvarima oko sebe (**faza prakticiranja ili uvježbavanja prema M. Mahler**), dokle god ne ovlada hodanjem u potpunosti (oko 15 mjeseci).

- Obzirom da prve i osnovne dojmove o svijetu dijete do 2.g. stječe preko aktivnosti hranjenja i usta ova se faza razvoja naziva i **oralnom fazom (S. Freud)**.

Tada bukvalno, ljubav, a time i dojmovi o svijetu, ulaze na usta.

I. Predškolska dob: 0.- 5. / 6.g.

- Također, tada dijete funkcionira kao da je centar svijeta - obitelji (u početku je bukvalno tako, vremenom i odrastanjem sve manje i manje), pa se ova faza naziva i **narcističnom (S. Freud)**, u smislu da dijete nema svijesti o postojanju druge osobe, osim kada je njezino "postojanje" nužno radi zadovoljenja vlastitih potreba.
- Ta narcistična samodovoljnost, okupiranost sobom, oduševljenje svih drugih u obitelji djetetom i njegovim sposobnostima krajem druge godine je naglašena.
Kažemo da je narcizam na vrhuncu i da je dvogodišnjak u obitelji u poziciji malog boga; kad željeno uglavnom znači i stvoreno.
- Ali, dovoljno dobra majka pomalo sve više i više uvodi frustracije.

I. Predškolska dob: 0.- 5. / 6.g.

- Umjesto do tada prisutnog **principa-načela ugone**, gdje željeno znači ostvareno (princip funkcioniranja nagonskog dijela ličnosti ili "**Ida**", **Freud**) majka postepeno uvodi princip realiteta.
- **Princip realiteta-stvarnosti** (načelo funkcioniranja svjesnog dijela ličnosti koga je **Freud** nazvao "**Ego**") znači da postoji sve više i više stvari koje majka, kao djetetov **pomoćni ego** (jer djetetov ego još nije dovoljno sazreo da bi samostalno funkcionirao) u njegovu interesu ne može dopustiti.
- Majka počinje postavljati granice, zabrane i uvoditi određena pravila ponašanja, dijete sve češće čuje "ne" (**semantičko ne – R. Spitz**).

I. Predškolska dob: 0.- 5. / 6.g.

- Delikatna faza u odgoju, kada majka počinje rušiti djetetovu narcističku iluziju svemoći koju je tako brižno gradila prije, trebala bi se odvijati s osjećajem mjere za ***optimalnu količinu frustracija u funkciji rasta i razvoja.***
- Ta zbivanja predstavljaju značajan udarac djetetovu samopoštovanju, svemoći i narcizmu, ono će burno protestirati.
- Kraj druge godine se zato smatra kriznom fazom u odnosu majka – dijete (***faza ponovnog približavanja prema M. Mahler***) tijekom koje oba sudionika pate.
- Ovo je faza kada dijete uvježbava separiranost (odvojenost) od majke. Stalno se smjenjuje faza velike bliskosti i sklada s majkom (predodžba «***dobre majke***» prema M. Klein), s fazama konflikata, ljutnje i bijesa zbog njezinih frustracija (predodžba «***loše majke***» prema M. Klein).

I. Predškolska dob: 0.- 5. / 6.g.

- Ovi procesi su emocionalno teški i majci i djetetu. Njemu postaje sve jasnije da ne može kontrolirati ili vladati majčinim ponašanjem kao prije.

Kako više uočava da je separirano i različito od nje, tako se počinje i bojati te odvojenosti i osamljenosti.

Uplašeno je i frustrirano i zbog oprečnih osjećaja koje ima prema majci.

Tranzitorne smetnje spavanja i zaspivanja sa strahovima od mraka i sl. («*pavor nocturnus*») su posljedica početaka separacije od majke.

- Od presudnog je značaja za daljnji zdravi emocionalni razvoj da se predodžbe loše i dobre majke integriraju u cjelovit i postojan unutarnji doživljaj majke (***konstantnost i cjelovitost objekta, M.Klein, M.Mahler***).

I. Predškolska dob: 0.- 5. / 6.g.

- Paralelno, oralna faza prepušta primat **analnoj fazi** uz koju ide i **uretralna faza (S. Freud)**, kada dijete počinje ovladavati toaletnim navikama.
- Emocije koje prate toaletni trening (davanje-posjedovanje, dobro-loše, čisto-nečisto, ambicija-pasivnost...tj. bitka hoće li dijete učiniti ono što majka traži od njega ili će učiniti po svom), pridružuju se tako ostalim složenim i ambivalentnim emocijama iz ove krizne faze i čine je još težom.
- Borba suprotnih težnji i poriva (**ambivalencija**) u djetetu na relaciji separacija-individuacija je na vrhuncu.

I. Predškolska dob: 0.- 5. / 6.g.

- Tijekom treće godine života odvija se završna faza **separacije-individuacije** (*M. Mahler*). Mnoge djetetove **ego funkcije** (percepcija, govor, mišljenje, pamćenje, hodanje, motoričke aktivnosti, imaginacija, fantazija, igra, sposobnost odgađanja trenutnog zadovoljenja potreba, testiranje-procjena realiteta...) su sve razvijenije.
- Dijete počinje govoriti «**JA**», «**MOJE**», i ima sve naglašenije potrebe za samostalnim akcijama, sve češće oponira. To znači da je stvorena bazična predodžba o vlastitoj osobnosti, snazi vlastite volje i različitosti od svih drugih.
- Moglo bi se reći da je dijete postalo osoba, što je temelj razvoja njegova **bazičnog identiteta**.

I. Predškolska dob: 0.- 5. / 6.g.

- U trećoj-četvrtoj godini dijete ulazi u ***falusnu ili genitalnu fazu*** (***S. Freud***) u kojoj otkriva vlastiti spol i polagano od djeteta postaje djevojčica ili dječak.
- Bezuvjetnoj majčinoj ljubavi u odnosu prema djetetu pridružuje se u sve većoj mjeri uvjetovana, očeva ljubav. Dijete je u pravom «ljubavnom trokutu» (iz dijade u triangulaciju).
- Razrješenje situacije trokuta u djetetov svijet i život unosi pored ostalog i dimenziju budućnosti.
- Prorada ***Edipovog konflikta*** u ovoj fazi jest put ka tome da djevojčica i dječak kad odrastu postanu žena i muškarac.

I. Predškolska dob: 0.- 5. / 6.g.

- Da bi to bilo moguće dijete se treba dovoljno (ne premnogo) odvojiti od jednog roditelja (istog spola) i prikloniti (ne premnogo) drugom, suprotnog spola.
- Istovremeno treba postići i dovoljnu (ne preveliku) distancu od oba roditelja, kako bi moglo dovoljno dobro uravnotežiti agresiju i ljutnju s pozitivnim osjećajima.
- U tome je važna uloga **“kastracijskog straha” (Freud)** ili straha od kazne (razvoj Superega).

Obzirom da je prva osoba za koju se djeca oba spola emocionalno vezuju - majka, prorada Edipovog konflikta će biti različita kod dječaka i djevojčica.

- **Dječak** se treba prvo emocionalno odvojiti - distancirati od majke. Umjesto natjecanja s tatom za majčinu pažnju, razvit će veću privrženost s njim i oni će se zbližiti na osnovi muške solidarnosti.

Iz ljubavi (ili straha od kazne?) prema tati nastojat će ga prvo oponašati (identifikacija s "muškim" modelima ponašanja), a kasnije i nadmašiti – pobijediti.

Biti jači, pametniji, zgodniji, šarmantniji, uspješniji i sl. u budućem životu će biti osnova kompeticije s drugim muškarcima u nastojanju da osvoji željenu djevojku.

Prvotna naklonost prema majci se sada transformira u želju da je zaštititi, a naklonost i ljubav se s nje premješta na djevojke.

- ***Djevojčicu*** od početka vezanu za majku, također privlači i otac. U nastojanjima da se s njim zbliži, da mu bude posebna, nailazi na majku kao rivala što uvjetuje da prema njoj češće osjeća ljutnju ali i strah od kazne.

Vremenom se borba da majku istisne iz privilegirane pozicije u tatinom životu, pretvara u savezništvo po "ženskoj liniji" i ona se poistovjećuje s majkom.

Sposobnost osvajanja muškaraca, koju ju je od majke «naučila», može usmjeriti prema drugim, dostupnim, slobodnim muškarcima. Tu će se natjecati s drugim djevojkama iste dobi kako bi našla svog muškarca.

Usvajanje i prihvaćanje vlastite spolne pozicije u društvu, pravila ponašanja između spolova i ljudi u grupi i društvu općenito, osjećaj za moralnost i sl. jest znak da je u djetetovoj ličnosti stvoren onaj dio koji je **Freud** nazvao **Superego**.

Superego predstavlja osnovu moralne svijesti i glasa savjesti koja u najvećoj mjeri djeluje nesvjesno, tj. "automatski".

II. Latencija: 5./ 6.g. do 10./ 12.g.

- Uspješno razrješenje edipalne faze omogućuje djetetu da se emocionalno stabilizira i smiri. Veliki dio emocija (psihičke energije), koji je bio usmjeren na trokut s roditeljima je, **uspješnom identifikacijom s roditeljem istog spola**, sada slobodan.
- U središte djetetova svijeta i interesa ulazi izvanobiteljska stvarnost, a time i njegova budućnost. Ono polazi u školu, dobiva prostor da u sve većoj mjeri samostalno, bez neposredne pomoći roditelja, ide svojim životnim putem, da sâm kreira svoje odnose s vršnjacima i s učiteljima.
- Moguće pogreške i propusti u dotadašnjem odnosu prema djetetu, nesnalaženja roditelja, priroda njihovog odnosa, obiteljska kultura i klima, problemi i konflikti, na neki način postaju "javni" i ne može ih se više skrivati kao u mlađoj djetetovoj dobi.

II. Latencija: 5./ 6.g. do 10./ 12.g.

- Razdoblje latencije se dakle nastavlja na edipalnu fazu razvoja ličnosti i traje od 5.g. do 10./12.g. Prelatencija traje od 5.-8.g., a latencija u užem smislu od 8.-10./12.g.
U njoj se prethodne razvojne faze djelomice ponavljaju.
- Zato je logično je da će u ovoj fazi i dalje biti vrlo prisutne emocije, aktivnosti i problemi koji su nastavak prorade prijašnjih: oralnih, analnih, ali i edipalnih problema. Osnovno obilježje ove dobi je **raskorak između svjesnog i nesvjesnog**, između manifestnog ponašanja koje je mirno i dobro, i unutarnjih, skrivenih i tajnovitih konflikata čiju jezgru tvori prije svega borba protiv masturbacije.

II. Latencija: 5./ 6.g. do 10./ 12.g.

a) Prelatencija: 5./6.g.- 8.g.

Ako letimice promatramo dijete školske dobi, može nam izgledati da je latencija mirna i da se u njoj ništa bitno i zanimljivo ne događa.

Dijete, na prvi pogled jest "*pravi đak*", razborito je, mirno i uredno, suzdržano, pribrano i kontrolirano, lako odgojivo, suradljivo, poslušnog i pristojnog ponašanja, u toj mjeri da može djelovati jako dosadno, nezanimljivo i nemaštovito.

To je na primjer uočljivo u crtežima u kojima se beskrajno ponavljaju isti, stereotipni motivi kuće, cvijeća, broda ili rata.

II. Latencija: 5./ 6.g. do 10./ 12.g.

a) Prelatencija: 5./6.g.- 8.g.

- Superego kao predstavnik svijesti i savjesti jača, što pored ostalog ima za posljedicu veći osjećaj dužnosti i odgovornosti.
- Zbog **rigidnog superega** tipični školarac je pravi mali opsesivac (riječ je o normalnoj, u ovoj fazi tipičnoj **opsesivnosti**) tako da su oni strastveni kolekcionari različitih stvari (skupljaju salvete, sličice, kemijske, značke, marke, pisma, stari novac i sl.).
- Mnogi **rituali** su prisutni u obavljanju svakodnevnih aktivnosti (higijena, učenje, put do škole, igre s vršnjacima i sl.), sve se mora obaviti točno prema «protokolu», inače se cijela priča mora ponoviti.

II. Latencija: 5./ 6.g. do 10./ 12.g.

a) Prelatencija: 5./6.g.- 8.g.

- Na socijalnoj, interpersonalnoj razini u prvom razredu osnovne škole učiteljica po emocionalnom značaju zauzima mjesto roditelja i postaje najvažnija osoba u koju se dijete "zaljubljuje", za čiju se naklonost i ljubav nastoji boriti.

U tom odnosu dijete, prvi puta izvan obitelji uvježbava svoju sposobnost osvajanja ali i nošenja s vlastitim i tuđim rivalitetom.

- Paralelno, a djelomice i zbog te novootkrivene ljubavi, djeca postaju sve **kritičnija prema roditeljima**. Vršnjaci postaju sve važniji u životu, djeca se sve više druže, sve više odabiru prijatelje prema vlastitom izboru.

Kriterij za druženje dijete bazira se na identifikaciji, pa za igru bira djecu što sličniju sebi (*narcistični izbor*).

- Grupe za igru u ovom periodu su mješovite po spolu.

II. Latencija: 5./ 6.g. do 10./ 12.g.

b) Latencija u užem smislu: 8.g.-10./12.g.

- Vremenom spolne razlike među djecom postaju sve veće i očitije, što je potaknuto tjelesnim promjenama koje donosi ***pubertet***.

Velike i burne tjelesne i hormonalne promjene bitno mijenjaju ponašanje djeteta, ali i njegove odnose prema vršnjacima.

- Probuđeno i promijenjeno tijelo budi potpuno novi, nepoznati, svijet.

Dijete ***kao da više ne «stanuje» u vlastitome tijelu*** i ne prepoznaje ga, ono postaje izvorom dubokih nepoznanica, opasnosti i strahova.

- Podjele i podvojenosti između spolova postaju sve naglašenije i jasna spolna pripadnost jednoj ili drugoj grupi je iznimno važna.

II. Latencija: 5./ 6.g. do 10./ 12.g.

b) Latencija u užem smislu: 8.g.-10./12.g.

- Spolno nedovoljno diferencirane osobine i ponašanja pojačavaju već postojeće strahove, od čega se djeca brane masivnim i snažnim projekcijama, okrutnim osudama i etiketiranjima.
- Što su okrutniji u etiketiranjima to su uplašeniji i nesigurniji u vlastitu spolnu pripadnost. Grupe homogene po spolu su logična posljedica projekcije strahova od suprotnog spola. Uspoređivanjem s djecom istoga spola jačaju vlastitu spolnu poziciju i ulogu.
- Dijete sve nestrpljivije **odbija roditeljske nježnosti** i maženja, posebno od roditelja suprotnog spola, ("nisam više mala beba"). U odnosu s roditeljem istoga spola sve je očitiji rivalitet, konflikti i kriticizam, njihova detronizacija polako počinje. Ono se sve slobodnije natječe s njim za pažnju roditelja suprotnog spola.

II. Latencija: 5./ 6.g. do 10./ 12.g.

b) Latencija u užem smislu: 8.g.-10./12.g.

- Dobru prilagodbu djeteta otkriva pojačano druženje s vršnjacima i odraslima izvan obitelji i razvoj svjesnog dijela ličnosti, mnogih vještina i aktivnosti, prihvaćanje pravila koje nameću obitelj i društvo.

III. Adolescencija

a) Preadolescencija: 10./12. g. – 14.g.

- Prelazak iz faze latencije u preadolescenciju **M. Vincent** naziva **fazom kaosa**, a **Anna Freud** fazom **sloma dječjeg morala** i u njoj vidi seriju ozbiljnih teškoća u djetetovom životu zbog mnogih oblika antisocijalnog ponašanja (Nikolić, 1988).
- U odnosu na prijašnju fazu, **ponašanje se sada "pokvarilo"** u mnogim (skoro svim) aspektima, od školskog (ne)uspjeha do odnosa prema autoritetima.
Pad interesa za školu, loša koncentracija, prvi snažniji prkosi i oponiranja, svadljivost i neposluh, agresivno ponašanje i ispadi u školi su česti.
- Teško su odgojivi, pasivni, nezainteresirani, neosjetljivi na osjećaje i potrebe drugih, sebični i egoistični, neposlušni, kao da ih je nemoguće motivirati za bilo kakvu suradnju s odraslima.

III. Adolescencija

a) Preadolescencija: 10./12. g. – 14.g.

- Neuredni su, kako u ispunjavanju školskih obveza tako i u održavanju higijene i reda u svojoj sobi npr. Česti su ispadi sa sirovom seksualnošću ili agresivnošću prema mlađoj djeci i slabijim osobama, naglašeno su skloni izrugivanju i podsmjehu.
- Odgojne metode koje su u ranijoj dobi bile efikasne sada padaju u vodu.
Svi sudionici odgojnog procesa, i roditelji i nastavnici u školi se osjećaju bespomoćno, iscrpljeno i krajnje izmučeno brojnim i stalnim frustracijama.
- Dijete kao da stalno oscilira između potreba da kontrolira situaciju (da sve samo može, sve samo najbolje zna) s jedne strane, dok s druge strane ima faze kada traži da ga se kontrolira, da drugi misle za njega i umjesto njega.

III. Adolescencija

a) Preadolescencija: 10./12. g. – 14.g.

- Odrasli doživljavaju kao da ih dijete svojim ponašanjem svjesno i namjerno provocira i izaziva, tražeći kaznu, testirajući njihovu izdržljivost i emocionalne kapacitete do krajnjih granica.
- Već su ranije spomenute tjelesne promjene koje dolaze s pubertetom. Djevojčica i dječak odista ne «stanuju» više u svome tijelu.
Činjenica da vlastito tijelo izmiče kontroli, da je otuđeno, pojačava osjećaj bespomoćnosti, pa je za doživljaj sebe jako bitno što drugi o njemu kažu.
- Hormonalno buđenje pored ostalog ima za posljedicu i buđenje nagonskog dijela ličnosti. Narasli pritisak sirovih agresivnih i probuđenih seksualnih interesa i poriva nadilazi snagu djetetove samokontrole, njegovog Ega i Superega te je osjećaj bespomoćnosti još jači.

III. Adolescencija

a) Preadolescencija: 10./12. g. – 14.g.

- Ego je preslab (nedovoljno zrelo) da se s tako naraslim pritiskom sirovog nagonkog nosi, ono je pod stalnom opsadom strahova i ne može funkcionirati.
Krajnjim naporom stvara mnoge neurotske simptome kako bi održalo kakvu-takvu ravnotežu u ličnosti.
- No, kako su obrane ega iscrpljene u toj borbi, logična je posljedica da će jedan dio sirovih nagonskih poriva probiti barijeru svjesne kontrole i ispoljiti se u ponašanju na potpuno nedoličan, antisocijalni način.
- Zbog svega toga sâm preadolescent je u kaosu, ne može vladati sobom, razdiru ga prejaki nagonski porivi s kojima se ne može nositi, uplašen je i izgubljen, povremeno jako inhibiran, povremeno jako agitiran i iritabilan, beznadno osamljen i depresivan.

III. Adolescencija

a) Preadolescencija: 10./12. g. – 14.g.

- Odbijanje roditelja, držanje njih na distanci od svega što je njihov osobni svijet, oponiranje i omalovažavanje roditeljskog ponašanja, stavova, odbojnost prema svemu što oni rade, miniranje njihova autoriteta i sl. jesu tim snažnije u ponašanju što su nesvjesne želje za bliskošću s njima veće.
- Na neki način se preadolescent ponaša po modelu: lakše je rastati se u svađi, svađa i konflikt ga oslobađaju osjećaja krivnje.
- Bliskost s roditeljima je u središtu konflikta, pa je prema tome potpuno pogrešno roditeljsko nastojanje da se približe djetetu i pomognu mu, efekt je upravo suprotan, jako mogu pogoršati stvari.
- Pomoć strane i nepoznate osobe je u tom smislu djelotvornija.

III. Adolescencija

a) Preadolescencija: 10./12. g. – 14.g.

- Pojam tzv.«**obiteljskog romana**»: Povećanje kritičnosti prema roditeljima koje je počelo u latenciji, pruža djetetu mogućnost da svoje roditelje puno realnije procijeni nego što je to moglo u ranome djetinjstvu, kada ih je idealiziralo.

Taj novi pogled djeteta na roditelje je dramatično različit od prijašnjeg.

- Djeca u ovakvim psihološkim okolnostima razvijaju fantazam da su ona plemenitog roda i podrijetla, da su iz nekih neobičnih razloga i okolnosti bili napušteni od svojih pravih, plemenitih roditelja (idealiziranih, svemoćnih, sveznajućih savršenih roditelja kakve ih je dijete doživljavalo u ranome djetinjstvu).

Privremeno su bila povjerena na brigu običnim ljudima (aktualni roditelji) od kojih će kasnije otići i napustiti ih da bi išla u potragu i borbu za svoja prava i pozicijom u društvu, na koje po svome rođenju (plemenitom podrijetlu) imaju pravo.

III. Adolescencija

a) Preadolescencija: 10./12. g. – 14.g.

- Preadolescent će beskompromisno rušiti iluzije o roditeljima.
- Počet će realnije sagledavati socijalne i profesionalne pozicije i (ne)uspješnost oca i majke i vidjeti ih u njihovom pravom svijetlu, kao obične i jednostavne ljude.

To što su ga roditelji razočarali, što su tako obični ljudi, preadolescent im neće lako oprostiti. Oštre i grube kritike, predbacivanja i diskvalificiranja se zbog toga nastavljaju dulje vrijeme.

Kako na roditelje ne može više računati, onda nema ni razloga slušati njihove savjete ili naredbe. Više mu nisu autoritet.

- Ovaj fantazam je prva naznaka stvaranja ideala ega, tj. slike «kakav bih ja htio biti». Objekte za identifikaciju će sada preadolescent tražiti izvan obitelji.

III. Adolescencija

b) Adolescencija u užem smislu: 14.g.-21./22.g.

- Tijekom ove razvojne faze bi trebalo doći i do emocionalnog i socijalnog i seksualnog sazrijevanja.
- Adolescent je (često i cijela obitelj) u razvojnoj (tranzitornoj) krizi koja je po svojoj suštini depresivna, jer se odvaja od roditelja i svoga djetinjstva.
Moglo bi se reći da se adolescent bori s dilemom: odrasti ili ne odrasti tj. emocionalno se odvojiti od roditelja.
- Faze prijašnjeg psihološkog razvoja se na neki način ponavljaju, stari "nedovršeni poslovi", konflikti i problemi iz djetinjstva sada izbijaju na vidjelo. Starim se problemima i strahovima iz prijašnjih faza (posebno iz latencije u užem smislu) pridružuju novi, vezani za seksualnost s kojima se mnogi mladi ljudi teško nose.

Osnovni zadaci koji se postavljaju pred adolescenta i koje bi on trebao obaviti su:

1. Stvaranje i prihvaćanje seksualnog identiteta koje bi trebalo završiti prihvaćanjem institucije braka.

Seksualno probuđeno tijelo postaje izvor opasnosti i strahova jer nad njime nemaju kontrolu. Teškoće u stvaranju i prihvaćanju slike vlastita tijela se manifestiraju masturbacijom i strahovima od nje. Vlastito tijelo kao da pripada nekome drugom ili kao da ne postoji. To je vidljivo u autodestruktivnim ponašanjima usmjerenima prema tijelu: bulimija, anoreksija, suicidi, uzimanje droga, ekscesivni promiskuitet i sl.

2. Separacija (emocionalna) od roditelja.

Psihička energija i osjećaji koji su bili usmjereni prema roditeljima se s njih povlače. Ti se osjećaji preusmjeravaju prema vlastitom Egu, prema vršnjacima istoga spola (prijateljstva) a kasnije heteroseksualno.

Odvajanje od roditelja je bolan proces praćen reakcijom žalosti. Osim usmjeravanja prema vršnjacima adolescent traga za "idealnim ocem" tj. za idealima.

Osnovni zadaci koji se postavljaju pred adolescenta i koje bi on trebao obaviti su:

3. Smanjenje ovisnosti o grupi vršnjaka i učvršćivanje strukture ličnosti identifikacijom.

Ovisnost o grupi vršnjaka je veća što je adolescent nesvjesno više vezan za roditelje, a smanjuje se završetkom separacije od njih.

Putem pripadnosti grupi vršnjaka adolescent učvršćuje svoj seksualni identitet, separaciju od roditelja i strukturu svoje ličnosti.

Kada to odradi adolescent je spreman za partnerski odnos, gdje je dovoljna jedna osoba a ne cijela grupa.

4. Stabilizacija i konsolidacija autentičnog selfa (sveukupni tjelesni, psihološki-emocionalni i socijalni doživljaj sebe).

U adolescenciji se formira seksualni identitet. On bi se trebao integrirati s bazičnim (u prijašnjim razvojnim fazama formiranim) identitetom u autentični self – doživljaj vlastite osobitosti i posebnosti.

Teškoće u formiranju autentičnog selfa mogu izazvati «breakedown» ili potencijalni psihički slom (Nikolić, 1988) koji se može manifestirati kroz četiri grupe psihičkih smetnji:

- dekorporalizacija – postizanje osjećaja tjelesnog nepostojanja kroz toksikomaniju, masturbaciju, anoreksiju, ekscesivni promiskuitet...
- depersonalizacija – adolescenti više ne znaju tko su ili ne prepoznaju svoj lik u zrcalu
- detemporalizacija – osjećaj bezvremenosti koji je posljedica nepostojanja egzistencije u davnoj prošlosti (vrijeme je organizator naših aktivnosti, čega na primjer nema kod psihotičnih pacijenata)
- asketizam ili beskompromisno pridržavanje i poštivanje moralnih principa.

IV. Faza zrelosti

- Preko identifikacije s istospolnim roditeljem dijete stječe svjesnost o svom spolu i razvija svoj spolni identitet.
- Što je dijete uspješnije prihvatilo oba roditelja, uz svu sličnost i svu različitost tog odnosa, to je uspješniji razvoj njegovog identiteta.
- Roditelji ne mogu izbjeći da u svoje veze s djetetom unesu sličnosti kakve su njihovi roditelji imali s njima.
- Majka koja je sigurna u svoj spol pomoći će kćeri da prihvati svoju vlastitu ženstvenost. Otac siguran u svoju mužkost pomoći će sinu da stekne analognu sigurnost.

IV. Faza zrelosti

- Odatle proizlazi sposobnost zdrave žene da razumije specifične potrebe muškarca i, recipročno, sposobnost zdravog muškarca da razumije potrebe žene.
- Tako uspješno razvijeni identitet, prvo bazični, potom spolni, omogućava daljnji razvoj zrelosti, a olakšava poteškoće u involuciji.
- Prosječan pojedinac bi relativno skladno trebao biti uklopljen u novostvorenu obitelj, radnu i socijalnu sredinu.

Literatura:

1. Balint M, Balint E, Gosling R, Hildebrand A. A study on doctor. London: Tavistock Publications; 1966.
2. Bowlby J. Attachment and loss. Vol.1. New York: Basic Books; 1969.
3. Fairbairn WRD. An object-relations theory of the personality. New York: Basic Books; 1952.
4. Freud S. (1916) Fixation to traumas – the unconscious. Standard edition, vol. XII. London: Hogarth Press; 1966.
5. Freud S. (1923) The ego and the mechanisms of defense. Standard edition, vol. IV. London: Hogarth Press; 1966.
6. Freud S. (1926) Inhibition, symptoms and anxiety. Standard edition, vol. XX. London: Hogarth Press; 1973.
7. Hartmann H. Essays on ego psychology: selected problems in psychoanalytic theory. New York: International Universities Press; 1964.
8. Klein M. (1948) On the theory of anxiety and guilt. Reprinted in Envy and gratitude and other works, 1946-1963. New York: Delacorte Press; 1975.
9. Mahler MS, Pine F, Bergmann A. The psychological birth of the human infant: Symbiosis and individuation. New York: Basic Books; 1975.
10. Nikolić S. Mentalni poremećaji u djece i omladine: Znanstveni temelji kliničke prakse. Zagreb: Školska knjiga; 1988.
11. Spitz R. The first year of life. New York: International Universities Press; 1965.
12. Winnicott DW. The maturational processes and the facilitating environment. Studies in the theory of emotional development. London: Hogarth Press; 1976.